

ייחודו ומגמתו של ספר שמואל כחטיבה עצמאית

במסגרת ספרי הנביאים / הרב יעקב מדן

- במאמר זה ברצוננו לעמוד על מגמתו וייחודו של ספר שמואל במסגרת ספרי הנביאים הראשונים, שתפקידם כיחידה אחת, לתת לנו את קורות השכינה ועם ישראל מתקופת כיבוש הארץ והתנחלות עם ישראל בה, עד יום גלותם ממנה לאחר חורבן הבית.
- על היות ספר שמואל יחידה עצמאית בין הספרים שופטים ומלכים מחד גיסא, ועל היותו ספר שלם ואחד מאידך גיסא, עמדו חז"ל במס' ב"ב בדף ד', ע"א. וע"ע בהקדמתו של ר' קיל לספר שמואל בהוצאת "דעת מקרא".
- מטרתנו לעמוד על משמעות חלוקה זו, שקבעה אותו כספר עצמאי, אך טרם כך ננסה לבאר, מדוע לכאורה היה מקום שלא לראותו כחטיבה נפרדת.
1. הגמרא בב"ב, יד, ע"א אומרת, ששמואל כתב את ספר שמואל עד לסיפור מותו (המצוין פעמיים: בשמו"א, כ"ה, א; כ"ח, ג), ושמואל עצמו כתב אף את ספר שופטים. את המשכו של ספר שמואל, על פי הגמרא שם, כתבו נתן וגד. ונתן עצמו כתב אף את חלקו הראשון של ספר מלכים, וכמו שנראה מ"חזקוני פרקים א' ו'ב' במלכים א'.
- מהו איפוא הטעם לחלק את דברי שמואל באמצעם, וכן את דברי נתן, ולצרפם לספר אחד? ומדוע לא תהא החלוקה כבנביאים אחרונים, שקובצו נבואותיו של כל נביא מהווים ספר עצמאי, או לפחות חטיבה עצמאית, ככתרי עשר?
2. החלוקה לשופטים, שמואל ומלכים, אינה עומדת לכאורה, במבחן, אף מנקודת המבט ההסטורית. שהרי תקופת שלטון הפלישתים בארץ ישראל או בחלקים ממנה, תקופתו של שמשון, היא המסיימת (מבחינה כרונולוגית) את ספר שופטים (שופטים, י"ג-ט"ז), והיא עצמה תקופתו של ספר שמואל, בימיהם של עלי, שמואל, שאול ודוד. ובשני הספרים, המאבק עם הפלישתים הוא הרקע ההסטורי לנאמר בהם.
3. גם מבחינת המבנה הפנימי של העם ושל השלטון, ניתן לחלק את ספר שמואל בין ספרי שופטים ומלכים. עלי הוא שופט ממשיך לשמשון, ואולי פועל אף במקביל לו. והשווה: "והוא שפט את ישראל עשרים שנה" (שופטים, ט"ז, לא – לגבי שמשון) ל"והוא שפט את ישראל ארבעים שנה" (שמו"א, ד', יח – לגבי עלי). ואף שמואל הוא שופט הממשיך לעלי – "וישפט שמואל את ישראל כל ימי חייו" (שמו"א, ז', טו).
- אחרי שמואל מנהיגים את העם שאול ודוד כמלכים שבספר מלכים. ושוב השווה: "בן שנה שאול במלכו ושתי שנים מלך על ישראל" (שמו"א, י"ג, א), וכן: "בן שלשים שנה דוד במלכו ארבעים שנה מלך" (שמו"ב, ה', ד), לפסוקים המקבילים במלכים (מלכ"א, י"ד, כא; ט"ו, י; כ"ב, מב; ועוד רבים). והשווה עוד לשמו"ב, כ"ב, גו). עדיפה הייתה איפוא חלוקה לשתי תקופות: שופטים (עד סוף כהונתו של שמואל), ומלכים (משאול ואילך). ומה טעם קובצו ארבעה מנהיגים אלו – עלי, שמואל, שאול ודוד (וכן איש בוש ושבט ואבשלום) – לספר עצמאי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

4. פרק הזמן הנסקר בספר שמואל מחורבן שילה עד סוף ימי דוד הוא כחמישים ושלוש שנים [ספר שמואל פותח בחורבן שילה. עד חורבן נוב - שלוש עשרה שנים (משנה, זבחים, י"ד). ימי מלכות דוד - ארבעים שנה (שמו"ב, ה'); ודוד מלך בערך עם חורבן נוב], והוא זמן קצר מאוד יחסית לזמן הנסקר בספר שופטים (כשלוש מאות ושלושים שנה), ולזה שבספר מלכים (ארבע מאות ושלושים ושתיים שנה). ואף אם נוסיף לספר שמואל חלק מתקופת עלי, עדיין לא מצדיק פרק זמן כה קצר ספר עצמאי מנקודת מבט זו.

[אף שפרק הזמן הנסקר בספר יהושע קצר עוד יותר (כ"ד שנים), אין ספק ביכולתו להיות חטיבה עצמאית, בגלל הנרשא הנידון בו - כיבוש הארץ. אך בספר שמואל חוזרת קושייתנו למקומה.]

5. גם מבחינת הפרטים הנידונים בספרים אלה, גראה לכאורה, שאין מקום לחלק את הספרים במקום שחולקו. פ"א משמו"א ממשיך בתיאור החג הנעשה בשילה מימים ימימה (שמו"א, א', ג), תיאור המסיים את ספר שופטים (שופטים, כ"א, יט: "הנה חג לה' בשילה מימים ימימה"). ופ"א בספר מלכים מתקשר ישירות לשמו"ב, פרקים י"א-כ', פרקי חטא דוד ובת שבע ומרד אבשלום. השווה בעיקר מלכים א', א', ה: "ואדניה בן חגית מתנשא לאמר... ויעש לו רכב ופרשים וחמשים איש רצים לפניו... וגם הוא טוב תאר מאד, ואותו ילדה אחרי אבשלום", לשמו"ב, י"ד, כה: "וכאבשלום לא היה איש יפה להלל" (ולכך מתייחס ה"גם" דלעיל) ולט"ו, א: "ויהי מאחרי כן, ויעש לו אבשלום מרכבה וסוסים וחמשים איש רצים לפניו".

וכן השווה את אבישג לבת שבע, ואת סימן השאלה על המלכת בנה של בת שבע, שלמה, להמשך מלכותו של בועלה של בת שבע, דוד. וע"ע, מלכ"א, ב', כח. והשווה מלכ"א, ב', כז, לשמו"ב, ט"ו, כד, ועוד רבים. ואשר למות אדוניהו במלכ"א, ב', כה - עיין בשמו"ב, י"ב, ו, ועוד השווה שמו"ב, כ', א למלכ"א, י"ב, טז. וכן השווה בעיקר את תפקידו של נתן בחטא בת שבע לתפקידו בהמלכת שלמה.

(על בעיה אחרונה זו עמדו רבים, והביאם מ' גרסיאל במאמרו "מאבק אדוניהו-שלמה על השלטון", סיכם את דעותיהם, והסיק לבסוף, שמחבר ספר שמואל נמנע מלספר על המלכת שלמה, כיוון שהסתייג ממלכים הדוחים את מתנגדיהם ביד חזקה ואכזרית. מחבר מלכים לא ייחס חשיבות להתנהגותם זו של המלכים, ולכן הכניס לספרו את המלכת שלמה. ואולם אין דעתי מסכמת עם דעתו בזה.)

השראת שכינה בישראל - מלכותא דדקיעא

לדעתנו, יש לראות את חלוקתם של הספרים שופטים, שמואל ומלכים, כמקבילה לשלוש תקופות בתולדות השראת השכינה על עם ישראל, וממילא גם לשלוש תקופות השונות זו מזו והמיוחדות זו מזו בתולדות הנהגת עם ישראל ובתולדות עם ישראל עצמו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ונפרט מעט את דברינו. הנחתנו היא, שרוב חומשי התורה (ובמבט עמוק יותר ניתן לומר, כל התורה כולה), כל ספרי הנביאים וחלק מספרי הכתובים, הם ביסודם ספרי הסטוריה, שבאו לתאר ולנתח מאורע מסוים, או קבוצת מאורעות שקרו בעבר. אך שלא כספרי הסטוריה רגילים, הסוקרים מאורעות בתולדות העמים הקשורים בעיקר בביטחון, יחסי חוץ, כלכלה, חברה ומשטר, פגעי טבע וכד', עוסק התנ"ך בתולדות השראת השכינה בעולם. ואכן, כשפסקה שכינה מישראל בתחילת ימי הבית השני, פסקה אף הנבואה ונחתם התנ"ך, כיוון שלא היה לו עוד מה לכתוב. זהו אף טיבה של החלוקה הברורה בין חומשי התורה לספרי הנביאים והכתובים. כתיבת התורה הייתה בעת שהארון היה בתוך המתנה, ושכינה דיברה מגורנו של משה אל עם ישראל, והייתה תגובה מיידית שלה לכל שאלה בהלכה ולכל אתגר מוסרי שהוצב בפניה. דרגה זו הייתה שונה מזו המתוארת בספרי הנביאים שלאחר מות משה, וממילא ייחדה את התורה לעצמה. כיוצ"ב החילוק בין נביאים לכתובים – בדרגת גילוי השכינה שבהם; ובכתיבתם – ההבדל שבין נבואה לרוח הקודש.

(הערה: כך, ורק כך, ניתן להבין את העובדה, שהמקרא פסח לחלוטין על מאורעות שההסטוריונים מייחסים להם חשיבות רבה מאד, כעלייתה ונפילתה של ממלכת החתים בתקופת התהוותו של עם ישראל, מערכת קרקר בימי אחאב, מלחמת עוזיהו ובעלי בריתו נגד תגלת פלאסר, ועוד, ומצד שני, מקדיש המקרא מקום נרחב ביותר למאורעות, שלהסטוריונים נראו בעלי חשיבות שולית.

כך, ורק כך, ניתן לבאר את הסינון הגדול בפרטים ואת הסובייקטיביות הרבה, שהמקרא מתייחס בה למאורעות הסטוריים שונים. עיין למשל במגילת אסתר, שוודאי קשה להניח בה, שהמספר התכוון לתת לנו תמונה הסטורית מלאה על הרצון להשמיד את היהודים ועל הסיבות לחזרה מהחלטה זו, וכן במקומות רבים אחרים, ואף כאן התשובה היא: המקרא אינו מוצג לנו באספקלריה של הסטוריון מן השורה, אלא באספקלריה של נביא או בעל רוח הקודש, שהיה מוטרד רק משאלה אחת – מהי מידת גילוי השכינה והידברותה עם האדם ביחס למאורעות הסטוריים, ומהי השפעתם הרוחנית של מאורעות אלו. והדברים הוצגו מראש כמכוונים למטרה זו.

לולא שקצרה יריעתנו ויבש קולמוסנו, היינו מרחיבים ומפרטים, אך סמכנו על תבונתו של המעיין, ולא באנו אלא להעיר על כך).

ומכאן, למספר דוגמאות באשר לחלוקת הספרים, ונתחיל בתורה:

ספר בראשית מיוחד בכך, שהשכינה נגלית בו ליחידים בלבד. לעולם אין השכינה נגלית באותה תקופה לשניים. לכן, "ויהי אחרי מות אברהם, ויברך א-להים את יצחק בנו" (כ"ה, יא). לכן, משיצא יעקב מבאר שבע לחרן ושכינה עמו (כ"ח, טו) 'נעלם' יצחק מן הסיפור ההסטורי, אף שחי במשך קרוב לששים שנים נוספות, ומת לאחר מכירת יוסף (עין רש"י – כ"ח, ט). ומשנמכר יוסף למצרים ושכינה עמו ('ויהי ה' את יוסף' – ל"ט, ב, ועוד), מסתלקת רוח הקודש מיעקב (עין רש"י – מ"ה, כז, ועוד; השכינה שבה ליעקב בהתגלות בבאר שבע – פמ"ו – שאז נחשב יעקב למחובר עם יוסף, בהיודע לו שעודו חי).

התגלות השכינה ליחידים בלבד, ובשום פנים ואופן לא לשניים כאחד או לרבים, היא שלב מיוחד ועצמאי במסגרת תולדות התגלותה. והמעבר מכאן לספר שמות, שעיקרו –

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השראת שכינה על עם שלם והידברות עימם, הוא מעבר חד וחריף ומהווה ציון דרך כה חשוב, עד שר' יצחק במדרשו (עיין רש"י - בראשית, א', א) העלה אפשרות לוותר בכלל על ספר בראשית ולהתחיל את התורה רק מן העולם שאנו מכירים היום, החל משמות, י"ב, א, תחילת היווצרות היחס בין השכינה לעם - המצווה הראשונה. ותחילתו של ספר שמות, החל מפרק א' - המעבר מיחידים לעם. כאשר לחשיבות ההבדל בין התגלות העניין הא-לוהי ליחיד לבין התגלותו לרבים, עיין למשל ב"כוזרי", לריה"ל, א', מז, שראה בתמורה זו סיבה להתחלה חדשה של ספירת הזמן וקביעת לוח תאריכים חדש ("ואז נגלתה הא-לוהות בקיבוץ ומאז נמנה המניין לפיהם"). וע"ע במהר"ל, נצח ישראל, פ"ג, ועוד.

המעבר מספר שמות לספר ויקרא, יש בו תמורה דומה במישור אחר. מרכזו של ספר שמות הוא מעמד הר סיני, ההתגלות המפורשת של השכינה, שכל מה שלפניה אינו אלא כמכין לה (עיין למשל, ג', יב; ו', ז; והשווה י"ד, לא, ל"ט, ט, ועוד רבים), וכל המצוות שלאחר המעמד אינן אלא פירוש לדברים שנאמרו במעמד עצמו. אך בין מאפייני המעמד - "במשך היבל - המה יעלו בהר" (י"ט, יג), מקום השכינה קדוש לשעתו בלבד, ואחר כך יכול לשמש למרעה בהמות. ההתגלות היא חד פעמית. וכאשר העם נמצא במצב מסוים, בלתי טבעי, וללא יכולת להמשיך להתקיים במצבו זה ("אל תגשו אל אשה" - י"ט, טג, וע"ע דברים, ה', כ-כח).

ספר ויקרא, לא רק שאינו פותח תקופה הסטורית חדשה, אלא שפסוקו הראשון ממשיך את המשפט שבסוף ספר שמות, ושניהם מהווים יחידה תוכנית ותחבירית אחת. והשווה את שמות, מ', לד-לה, והמשכם בויקרא, א', א, לשמות, כ"ד, טז, שתוכן דומה מופיע שם במשפט אחד. אך מבחינת השראת השכינה, חלה התמורה בדיוק בתחילת ספר ויקרא, באמצע המשפט הנ"ל, המחולק בין שני הספרים. האש והענן שבמשכן (שמות, מ', לח, והשווה עוד לויקרא, ו', א-ז; ול"ט, ז, ב, יג) הם האש והענן שבהר סיני (שמות, י"ט, ט וטז; כ"ד, יז; ועוד) אך לא עוד כתופעה בודדת, אלא כתופעה קבועה בסדר חיים מלא של "השכן אתם בתוך טמאתם" (ויקרא, ט"ז, טז), גם לאחר ששבו לאוהליהם ולנשותיהם.

הנקודה שמתחיל בה ספר במדבר - הנסיעה מהר סיני לארץ ישראל. ולשם כך פוקדים את העם ועורכים אותו לפי מחנות ודגלים, לפי סדר הנסיעה. וכמבואר במדבר ב' (ועיין ב', י-כה). מסע בני ישראל הוא מסע השכינה. וזו נוסעת עמם ממקום למקום, והספר מסיים בסיכום מ"ב המסעות ושמירת המסעות העודפים (עיין רש"י, במדבר, כ"ו, יג; ודברים, י', ו), ובמה שכנגדם בארץ ישראל - מ"ב ערי הלויים, שש ערי המקלט, שילה וירושלים, שכל אלו - ערי השכינה. (השווה במדבר, ל"ג, לל"ה, א-ח). ובהקבלה זו מובע, שעיקר המסעות - מסעות השכינה.

ניתן איפוא לסכם את חלוקתה של התורה לפי חומשים על פי העיקרון הבא: ברבים מספרי המחשבה היהודית וכן בז"ל מדובר על התפשטות הקדושה בשלושה מישורים: האדם, הזמן והמקום. לשון אחרת - עולם, שנה, נפש. וכך קיימות לנו דרגות קדושה - באדם (עם ישראל, לוויים, כוהנים, כוהן גדול), בזמן (חול המועד, חגים, יום הכיפורים, שבתות) ובמקום (ארץ ישראל, ירושלים, מקום המקדש לדרגותיו השונות).

ובחלוקת החומשים:

ספר בראשית – תחילת חלות העניין הא-לוהי בעולם;

ספר שמות – העניין הא-לוהי לא חל רק על אדם אחד, אלא על כל אדם;

ספר ויקרא – לא רק בזמן אחד ומיוחד אלא בכל זמן;

ספר במדבר – לא רק במקום אחד – הר סיני, אלא בכל מקום, בכל מ"ב מסעות.

(הספר החמישי הוא משנה תורה, וייחודו מן האחרים – בכך שנאמר מפי משה ולא

משירות מפי השכינה, וחלוקה זו היא כמעט כחלוקה בין התורה לנביאים וכדברינו לעיל,

אף שברור שכל מה שאמר משה אף בספר דברים – מפי השכינה אמר.)

הארכנו בכל זה מתוך מגמה לתת בסיס מוצק להנחתנו שנביא עתה, לגבי מקומו

וייחודו של ספר שמואל במסגרת ספרי נביאים ראשונים, וחלוקתם של אלו לספרים
בודדים.

מסגרתו הייחודית של **ספר יהושע** נראית ברורה למדי. השכינה, ועמה עם ישראל, מגיעים לארץ ישראל, ונאחזים בה, מבחינה גשמית (עד כ"ב, ט) ומבחינה רוחנית (משם עד סוף הספר). ואין כל ספק, שכניסת שכינה לארץ ישראל מהווה פרק כשלעצמו, ומובן שאין מה לדבר על כניסת שכינה לארץ ישראל בלא שעם ישראל נכנס עמה ובעקבותיה (עיין יהושע, ג', ד', ועוד).

שלושת הספרים האחרים: שופטים, שמואל ומלכים, עוסקים במהלך החיים בארץ ישראל בין הכיבוש לגלות, ותקופה זו נחלקת לשלושה חלקים, ביחס להשראת שכינה.

ספר שופטים מתאר את התקופה שלאחר השכנת המשכן בשילה (יהושע, י"ח, א), לאחר תקופת השכנת עם ישראל בארצו (שם, י"ט-כ"ב) והברית בין ה' ובין ישראל (כ"ב-כ"ד).

בספר שופטים – שכינה במשכן בשילה.

בתחילת **ספר שמואל** (פ"ד), חרבה שילה והמשכן שבה. במשך כל ספר שמואל הארון והמזבח אינם יחד, והם נודדים ממקום למקום ללא מקום קבוע. בתקופה זו הותרו הבמות (משנה, זבחים, י"ד; רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פ"א). ופירוש הדברים, שאין מקום מיוחד לשכינה. (הערה: כאמור, חורבן שילה הוא בפ"ד. אך גם שלושת הפרקים הקודמים קשורים לכך קשר הדוק, ויבואר להלן).

ספר מלכים עוסק מתחילתו (פ"ה, והרקע לכך בד' הפרקים הקודמים, ויבואר להלן) בתקופה השלישית – שכינה חוזרת לאכסניה קבועה. הארון והמזבח מתאחדים מחדש. שוב נאסרות במות (עיי"ש במשנה וברמב"ם), ומעתה השכינה בקביעות גמורה. לא עוד כשילה, אשר בה המשכן עם יריעות, הבאות לבטא זמניות; לא עוד בלא מחיצות, אלא מקדש שלם ומלא עם גג, בתוך מחיצות קבועות, כרובים העומדים על הקרקע (ו', כג-כו) ומהווים מקום מיוחד למרכבה (ז', כז-לז) ושבועה של הקב"ה, שלעולם רק ירושלים תהא עירו – לנצח. השכינה בבית המקדש.

בלשון קצרה – שלוש דרכים להשראת שכינה בארץ ישראל:

א. בית שאינו של קבע; מנוחה ללא נחלה; בתוך היריעה – כבמדבר.

ב. אדון הבית כאורח במלון, ללא בית כלל, כשכליו מפוזרים בשבעה מקומות שונים (השווה לדברים, כ"ח, כה): בית דגון, בית שמש, קריית יערים, בית עובד אדום, ירושלים, נוב וגבעון.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ג. שכינה על הקרקע, בית קבע, בעיר הנצח.
וסקירת שלוש תקופות אלו – בשלושה ספרים: שופטים, שמואל ומלכים.
בדברינו לעיל על ספר יהושע, רמזנו, שלא ייתכן כלל לנתק את גורלה של השכינה מגורלו של עם ה', שהרי "קוב"ה אורייתא וישראל – חד הוא". חז"ל הדגישו נקודה זו ברבים ממדרשיהם. עיין למשל במדרש רבה על בראשית, מ"ו, ד; שמות, ג', ב; ועוד. ואף תפילה מיוחדת נתקנה על כך, ודווקא בחג המביע את הרעיון שישראל חוסים בצל כנפי השכינה ("כהושעת אילים בלוד עימך" – פיוט להושענות – חג הסוכות).
ולכן, דווקא משילה, לאחר השכנת משכן ה' בה, יצאה הקריאה לעם לנחול את ארצו (יהושע, י"ח, א-ד; ועיין עוד ברמב"ם, הלכות תרומות, א', א). וכן גם בשלושת הספרים הנ"ל, מקבילות שלוש דרגות השראת השכינה לשלוש צורות ההנהגה כאן בארץ, על פי הכלל, שמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא.
שלוש צורות ההנהגה הן – שופטים, מלכים ותקופת המעבר שביניהן, העומדת בסימן שאלה מבחינת טיב ההנהגה האנושית את העם ואופייה.

ספר שופטים

וגיחד כמה מילים לצורות הנהגה אלו:
את ספר שופטים ניתן לחלק לשלושה חלקים (השווה לחלוקתו של י. אליצור בהקדמתו לפירושו לספר זה בהוצאת "דעת מקרא", ובעיקר לכותרות שנתן לכל חלק, ולא נראו לי דבריו כלל):
החלק הראשון (א'-ג', ו) – מהווה פתיחה לספר, שנושאה העיקרי הוא ההתנחלות הרופפת בארץ ותוצאותיה. את תוצאתה העיקרית, הגובעת מתוכנם של הפרקים, אני מעדיף לנסח בלשונו של ר' צדוק הכהן מלובלין במאמרו לספר יהושע (ליקוטי מאמרים, עמ' 88):

"ואלמלא (=אילו) זכו ישראל להיות קולטים אז כל קדושת הארץ, ולכבושה כולה וכל הגוים, היינו ע"י ההכרה הברורה של השראת שכינתו בכל מקום מדרך כף רגליהם שבאור פני מלך חיים, ויבולע המוות לנצח. והאלילים כליל יחלוף".

העיקרון שהספר בנוי עליו – ישראל לא נחלו את הארץ עד תומה, ולא הורישו את הכנעני. והתוצאה – ה' עזבם (עיין למשל שופטים, ו', יג), ומכרם ביד שושיהם. החוליה המקשרת היא, שכיוון שלא הורישו את הגוים, למדו ממעשיהם ועבדו ע"ז, וה' העגשם. אך עיון מדויק בפרשת מסעי, ובעיקר בפ"א בספר שופטים, מביאים אותנו למבט הכולל הקושר את הסיבה הראשונה בתוצאה האחרונה. חשיבותה של ירושת ארץ ישראל אינה רק מוזשש היגררות אחרי ע"ז, אם כי היגררות זו היא בלתי נמנעת כתוצאה מאי ירושת הארץ. ניתן איפוא לומר, שהעיקרון הנלמד מפרקים אלו הוא, שכיוון שישראל לא נאחזו היטב בארץ ישראל, אף השכינה לא נאחזה בארץ ישראל באופן הטוב ביותר, ואינה בתוך בית קבוע, אלא בתוך יריעות. ואף השכינה לא זכתה לנחלה אלא למנוחה בלבד.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

החלק השני, שהוא אף לבו של הספר (ג', ז - סוף פרק ט"ז), עוסק ברישום המעשי של עיקרון זה. ובכך, שלעיתים היה ה' עמם ולעיתים עזבם (השווה למשל: ו', יג, ל-ר', טז, ובעקבותיו ל-ר', כא; והשווה עוד לשמות, ג', יב, והמשכו בכ"ד, ה, יז) - עתים מכרם ועתים גאלם.

בחלק זה של הספר נכנס גורם נוסף - מלכותא דארעא, השופטים. המקרא מדגיש, שמציאותה של השכינה היתה תלויה בהיות שופט, מנהיג. "ויקם ה' שפטים ויושיעם... וכי הקים ה' להם שפטים, והיה ה' עם השפט" (ב', טז ויח).

הביטוי - "והיה ה' עם השפט" אינו ביטוי מושאל. ולכן, בשני השופטים שהוקדשו מראש למנהיגותם, ומבחינת תשומת הלב המוקדשת להם הם ללא ספק השופטים המרכזיים בספר, גדעון ושמשון, יורדת אש מן השמיים בשעת ההקדשה (ו', כא; י"ג, כ), וכפי שהיה אצל משה בסנה (שמות, ג', ב) ובהר סיני (שמות, י"ט, יח) וכן בהקדשתו השנייה של אליהו בכרמל (מלכ"א, י"ח, לו ולח; והשווה ל"ט, יב) וירידת אש מן השמיים היא השראת שכינה, וכפי שהיה במשכן (ויקרא, ט', כג-כד) ובמקדש (דבה"ב, ז', א). כלומר: כשקם שופט, ישנה השראת שכינה. או, אם נדקדק בפסוקים דלעיל, עדיף הניסוח ההפוך: כשרוצה הקב"ה לגאול את ישראל, ומשרה שכינתו ביניהם, מקים להם שופט, וה' עמו. ומכאן הקשר ההדוק בין שתי מלכויות אלו. כשם שהשכינה בספר שופטים שורה ואינה שורה בקביעות, ונמצאת בבית יריעות, כך גם מלכותא דארעא - שופטים ולא מלכים. אין רציפות בשלטון. השלטון הוא שלטון מזדמן, לפי המצב ולפי הצרכים, וכשמת שופט - אין שלטונו ודרכו ממשיכים. זהו מאפיין מרכזי לספר. וכשבסופם של דברים קם שופט חדש, הריהו משבט אחר, ובירתו היא עיר אחרת.

מצב זה אינו מקרי. שהרי היה ניסיון לשנותו - הניסיון להמליך את גדעון למלכות קבע ולעשות את בירתו עופרה לבירת קבע (ח', כב). אך ניסיון זה נכשל כשלון חרוץ (ט', א-ה, נה), ויש להניח שנכשל, כיוון שהיה במסגרת ספר שופטים.

חלקו השלישי של הספר (י"ז-כ"א) - דן ישירות בבעיה של התקופה, שאין מלך בישראל, והביטוי - "בימים ההם אין מלך בישראל (איש הישר בעיניו יעשה)", מופיע בצורות שונות בפרקים אלו ארבע פעמים (י"ז, ו; י"ח, א; י"ט, א; כ"א, כה). מפסוקים אלו, שהם פסוקי מפתח בחלק זה של הספר, משמע בפירוש, שמצב זה שאין מלך, הוא מצב בלתי רצוי, והוא הגורם לתופעות שליליות מן הסוג המסופר בו. חשיבותו של חלק זה לענייננו היא, הזיקה הברורה שבו בין מלכותא דארעא למלכותא דרקיעא, על פי העקרונות שהבאנו לעיל. הביטוי - "איש הישר בעיניו יעשה", לקוח מן הנאמר בספר דברים: "לא תעשון ככל אשר אנחנו עשים פה היום, איש כל הישר בעיניו" (י"ב, ח). ושם מדבר הפסוק על הקרבה בכל מקום, בניגוד לנאמר בהמשך - "והיה המקום אשר יבחר ה' א-להיכם בו לשכן שמו שם, שמה תביאו... עולתיכם וזבחיכם". פרשת 'ראה', שם, דנה על ההבדל בהתנהגות טרם שהשרה ה' את שכינתו במקום אשר יבחר, לבין ההתנהגות אחריה. לאחר שישרה את שכינתו בירושלים, לא יעשה עוד איש כל הישר בעיניו. ירושלים היא כיסא מלכות ה' (כמבואר בירמיהו, ג', יז), ואף זכריה מדבר על מלכות ה' כתלויה בכיבושו את ירושלים ובהגנתו עליה, ועוד רבים. וכל עוד אין ה' מולך בירושלים, עושה כל איש הישר בעיניו, כמבואר שם בספר דברים, וכדלעיל. ופשר התנהגות זו בספר שופטים שאיש הישר בעיניו יעשה - שבני דן, בבקשם להם נחלה,

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

הולכים להקים בנחלתם החדשה מקדש משלהם, ופסל מיכה במרכזו, וזאת מכיוון שאין תחושה של ריכוזיות ושל בירת קבע, שאלה הכול עולים לרגל. ומבחינה זו, שילה אינה יכולה בשום פנים ואופן לשמש תחליף לירושלים, (והבעיות שבעלייה לרגל לשילה מוכרות לנו היטב ממדרש חז"ל על אלקנה – ראה תנא דבי אליהו רבה, ח'). וזאת, כיוון ששילה אינה מקום קבע ואינה יכולה להעניק את התחושה, שבה ורק בה ניתן לראות את פני ה'. ולכן גם אין לה מחיצות ואין מקומה מוגדר דיו. ואף מצוות עלייה לרגל מיוחדת יותר לירושלים, וכמוסף בספר דברים על הנאמר בספר שמות – "יראה כל זכורך... במקום אשר יבחר" (דברים ט"ז, טז), והוא ירושלים דווקא. והשווה עוד את פרשת פסל מיכה ליהושע כ"ב, ואכמ"ל.

הסיפור השני שבחלקו האחרון של ספר שופטים, הסיפור על הפילגש בגבעת בנימין, מתייחס לעומת הראשון, לבעיית מלכותא דארעא, ולאפשרות של מלחמת השמד בין שבטים משבטי ישראל, כשאין מלך, שתפקידו המהותי הוא – איחוד העם לממלכה אחת (והשווה זכריה, י"ד, ט). שתי בעיות אלו אינן יוצאות מן הכלל בספר, אלא מאפיינות אותו. לגבי פרשת מלחמת שבטי ישראל ובנימין – עיין בביקורתה של דבורה (פרק ה') על השבטים שלא באו לעזור במלחמה. ועיין עוד בעימותים שהיו לגדעון עם בני אפרים ועם אנשי פנואל וסוכות (ח', א-טז), אבימלך ומתנגדיו (ט', כג-כה), יפתח עם בני אפרים (י"ב, א-ז) ושמשון עם אנשי יהודה (ט"ו, יא); ובניית פסל מיכה מייצגת את כלל בעיית הע"ז הרבה בספר שופטים. נסכם בקצרה את חלקו השלישי של הספר: כשאין מלך קיימות בעיות. כשה' אינו מופיע כמלך בעיר מלוכה נוצרת בעיה כפסל מיכה. וכשאין מלך בשר ודם נוצרת בעיה כמלחמת האחים בגבעת בנימין. ירושלים כעיר מלכות תפתור את בעיית פסל מיכה וכן תתקן את תועבת אנשי הגבעה המקבילה במהותה ובסגנונה לחטא סדום, כשם שכזכריה י"ד וביחזקאל מ"ז, מתקנת ירושלים, עיר מלכות ה', את ימה של סדום.

ועתה נסכם בקצרה את ייחודו של ספר שופטים, ואת הרעיון העושה אותו לחטיבה נפרדת במסגרת ספרי נביאים ראשונים:

א. אחיזתו של עם ישראל בארץ ישראל רופפת. עתים שולטים הם בארץ ומשליטים בה את התורה, ועתים נגזרים הם אחרי גויי הארץ בכך. יש מקומות הנמצאים בשליטתם, וישנם מקומות שתחת שלטון הגויים. וירושלים עיר המלוכה – נשלטת על ידי גויים.

ב. במקביל לכך, אחיזתה של השכינה בארץ רופפת ובלתי קבועה, והקב"ה – עתים נגלה ועתים נסתר. השכינה אינה בירושלים, ואף כששורה, מתהלך הקב"ה באוהל ובמשכן, בארעיות שמביעות היריעות.

ג. כשנגלה, נגלה הוא על שופט בן אנוש ואף מלכות זו של האדם אינה מלכות קבע ואינה במקום אחד. עתים קמה, עתים נופלת.

שלוש נקודות אלו כמוקדי ספר שופטים, מובעות היטב בלשונו של נתן הנביא מפי ה' אל דוד כשמואל ב', פ"ז. ותורף הנבואה: א. עד ליום שתבע דוד להקים מקדש, התהלך הקב"ה באוהל ובמשכן ולא בבית ארזים. ב. עדיין לא נטע הקב"ה את ישראל שישכון תחתיו בלא מלחמות, ועדיין אין נחלתם בארץ שלמה. ג. כל זה הוא למן היום שציווה הקב"ה שופטים על עמו ישראל.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

הפסוק המסכם כל זאת: "ולמן היום אשר צויתי שפטים על עמי ישראל והניחתי לך מכל איביך, והגיד לך ה' כי בית יעשה לך ה' " (ז', יא). הוזה אומר - למלכות ה', לעם ישראל ולארץ ישראל - גורל אחד.

ומכאן, נעבור לספר מלכים, שהוא היותר פשוט להגדרה, ונסיים בספר שמואל.

ספר מלכים

ספר מלכים הוא ההיפוך הגמור של ספר שופטים מנקודת המבט שהוצגה לעיל. העקרונות המייחדים אותו מקבילים לחלוטין שלושה שהוצגו לעיל, אך בכיוון ההפוך. הספר מתחיל ממלכותו של שלמה בן דוד ונמשך עד לחורבן בית המקדש ולגלות. ופרקה הראשון של מלכות שלמה הוא המאבק על ירושת דוד, המתחיל כבר בפסוק החמישי של הספר (ולמאבק זה חשיבות עליונה בתפיסת המושג "מלכות" ביהדות). עוד ניתן לומר, שתחילת המאבק - מפסוקו הראשון של הספר. זקנת דוד מעמידה את האתגר בפני הטוענים לירושה. אך משקלם של ארבעת הפסוקים הראשונים בהבנת סוגיית המלכת שלמה רב יותר ויבואר אי"ה בהמשך.

מכל מקום, ספר מלכים מתחיל בהמלכת שלמה, והתוצאה הישירה ממלכות שלמה - בניין בית המקדש. להבנת הזיקה שבין השניים, נשוב לרגע לנבואת נתן אל דוד באשר לבניין המקדש.

בשמואל ב' כפ"ז מסופר, שדוד יזם הקמת בית קבוע לשם ה' בירושלים, ונתן, אף שמתחילה הסכים עמו, דחה בשם ה' את יוזמתו לדור הבא. את המניעים ליוזמתו של דוד מתאר המקרא בלשון זו: "ויהי כי ישב המלך בביתו, וה' הניח לו מסכים מכל איביו, ויאמר המלך אל נתן הנביא, ראה נא, אנכי יושב בבית ארזים וארון הא-להים ישב בתוך היריעה" (ז', א-ב).

הוזה אומר: שניים היו מניעיו: א. הנחת ה' לו מכל אויביו. ואכן, התורה קשרה לכך את בניין בית המקדש, עיין דברים, י"ב, י-יא. ב. המלך יושב בביתו, בית ארזים, ויש איפוא צורך, שאף השכינה תשרה בבית ארזים (שמו"ב, ז', ז; וע"ע מלכ"א, ו', טו ולו, ועוד). שלושת הגורמים מתחברים איפוא באותה נקודה. מששוכן ישראל לבטח על אדמתו ללא חשש מבני עוולה שיוסיפו לענותו (שמו"ב, ז', י; והשווה למצב בכל ספר שופטים), הרי יכולה אף שכינה לשרות בארץ ישראל על עם ישראל בבית קבע בעיר הנצח. וכל זה, כשמלכותא דארעא אף היא בבית ארזים. כלומר: כשיש ישראל מלכות של קבע.

כאמור, דחה נתן את התוכנית לבניית בית קבוע לשכינה, לדור הבא. והסיבות: א. מלחמות עצמאות ישראל עדיין לא נסתיימו וכפי שמוכח משמו"ב פ"ח ופ"י. בחלקן היו מלחמות אלו מטוכנות ביותר והעמידו במבחן חמור את עצמאות ישראל (עיין בדברי יואב י', י"ב; סיבה זו גרמזת בז', י, לפי פירושו של רש"י, בניגוד לפירוש הרד"ק - עי"ש).

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ב. "...והגיד לך ה' כי בית יעשה לך ה', כי ימלאו ימין ושכבת את אבתיך והקימתי את זרעך אחריו אשר יצא ממעיך... הוא יבנה בית לשמי, וכננתי את כסא ממלכתו עד עולם". כלומר: בית לשכינה תלוי בבית למלכות בשר ודם. ובית למלכותו של דוד אינו בית ארזים כפי שחשב הוא, כלומר – מלכות יציבה וחזקה, אלא מלכות מתמשכת, מלכות העוברת בירושה. וזה המייחד את המלך מן השופט: "למען יאריך ימים על ממלכתו, הוא ובניו בקרב ישראל" (דברים, י"ז, כ). הירושה היא הנותנת את ההמשכיות, הקביעות, את ממד הנצח. ורק משזו קיימת, ניתן להקים מקדש, בית קבע לשם ה'. כל עוד מולך דוד, שום דבר עדיין אינו בטוח. שמא יהא גורלו כקודמיו, ולאחר מותו, או לאחר שיודת, תיפסק מלכותו, והוברר למפרע שלא היה אלא כשופט. ואכן, אף בזאת לא צפה דוד את העתיד להתרגש עליו ואת סימן השאלה הגדול שבצלו תעמוד מלכותו. לא צפה דוד שתיפסק מלכותו, וכפי שאכן קרה בששת החודשים של מרד אבשלום (שבהם התכפר בשעירה כהדיוט – וכדברי הירושלמי בהוריות, פ"א).

כאמור, הירושה היא יוצרת הקביעות והמהווה תשתית למקדש, ועל פי העיקרון שלאורו אנו הולכים כמאמרנו זה, נפתח עידן חדש מתולדות השראת השכינה בישראל: מקדש, מרכבה החונה בחצר (מלכ"א, ז', כה) ושכינה בבית קבע, ופתיחת הנבואה בספר חדש – ספר מלכים, אף שהכותב הוא ממחברי ספר שמואל, נתן הנביא, והסיפור הוא המשך ברור לנאמר בספר שמואל; ופתיחת הספר – בירושת המלוכה.

לשתי הסיבות לדחייה שמנינו לעיל יש להוסיף את העיקרון השלישי, וננסהו בלשון הפסוק: "הנה בן גולד לך, הוא יהיה איש מנוחה והגיונותי לו מכל אויביו מסביב כי שלמה יהיה שמו ושלוש ושקט אתן על ישראל בימיו. הוא יבנה בית לשמי... והכינוני כסא מלכותו על ישראל עד עולם" (דבה"א, כ"ב, ט). ביאתם של ישראל אל נחלתם אף היא תנאי בל יעבור לכניסת שכינה אל נחלתה. ואף זאת – בימי שלמה ולא בימי דוד.

סימוני של ספר מלכים הוא בחורבן המקדש (עד כ"ה, יז), ועמו – פסיקת מלכות מישראל (עד כ"ה, כא; ורק שמונה פסוקים מוקדשים לתקופה שלאחר מכן, אולי במקביל לשמונה פסוקים אחרונים בתורה). כל תקופת גדליה והגלות למצרים – כמעט שאין לה התייחסות בספר מלכים, ונכתבה בהרחבה בספר ירמיהו (מ-מ"ד), שהוא עצמו ערך את ספר מלכים (ב"ב, יד, ע"א), וכתב את פרקיו האחרונים. והסיבה לכך – גדליהו אינו מלך אלא נשיא, ובמקביל לכך, גלתה שכינה מן המקדש. ותקופה חדשה זו אינה מעניינינו של ספר מלכים.

טרם שנסיים את דיוננו על ספר מלכים, ברצוני לשוב לפרקו הראשון של ספר מלכים, הכולל בתוכו שני סיפורים: א. הצעת עבדי דוד להכשילו באבישג (השווה פס' ב בפ"א לפס' ד). ב. המאבק על הירושה בין אדוניהו וסיעתו לנתן הנביא וכת שבע עבור דוד. דומה, שמטרת הנביא בסיפור זה, להעדיף מלך שבא כתוצאה מכישלון ותשובה עליו, על פני מלך, שכל כולו אינו אלא סיפור של הצלחה: "וגם הוא טוב תאר מאד" (א', ו). והשווה לתיאורי אבשלום בשמואל ב', י"ד, כה-כו. שלמה הוא בנה של בת שבע שדוד נכשל בה, וטרם המאבק על ירושת המלכות מנסים עבדי דוד, שרובם תמכו באדוניהו, כשם

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

שתמך העם בזמנו באבשלום, להכשיל את דוד שוב, להזכיר את חטאו בבת שבע ולמנוע את בחירת שלמה למלך. שלא כצפוי, פעל דוד פעולה הפוכה, ודווקא על ידי אבישג הגדיל את תשובתו על חטא בת שבע (עיין ילק"ש על אתר), והגדיל את התוקף המוסרי של בחירת שלמה. וכבר בספר שמואל ובעיקר בספר תהילים, מצטייר דוד כבעל תשובה, וכאדם שהצליח לקום מחטאו. וזאת בניגוד לשאול, שאף שחטאו בעמלק היה קל יותר, משחטא – לא הודה בחטאו ולא שב עליו.

הסיבה שהנביא מעדיף את הנכשל השב בתשובה על חברו המתיימר שלא להיכשל, נראית כקשורה להבנת מושג המלוכה בישראל. כל עוד מנהיג מסוים הוא תופעה בודדת, ייתכן למנות את המנהיג הטוב, הצדיק וירא ה'. אך כשהמינוי הוא לנצח – למנהיג ולבניו אחריו, יש להביא בחשבון בסבירות גבוהה מאד, כישלון בדור מן הדורות, שהרי קשה להניח שכולם יהיו צדיקים. אין לבנות איפוא את התשתית למלכות נצח על שלמות, אלא על אפשרות לתקן את הכישלון או את החיסרון לכשיהיו. ומאפיין זה למלכות נצח מתחיל כאמור מן היורש הראשון ולא מתחילת השושלת, מן המלך הממונה. שהרי אפשר למנות צדיק, חכם ושלם. ברם, אין כל אדם יכול לעמוד בלא חטא, בלא כישלון, אך כל אדם יכול לתקן את חטאו. ובעניין זה פותח ספר מלכים; ספר ירושת המלוכה. כיוצא בו מקדש. בפתחו – טרם כניסה לכל מקום אחר – המזבח, שעיקרו לכפרה. כדי שתשרה שכינה בישראל לא ניתן לדרוש שיהיו כולם צדיקים אך יש צורך באמצעי לכפרה מתמדת, והוא המזבח. שירי הלוויים במקדש לקוחים מ"יומנו האישי" של נעים זמירות ישראל, אבי המלוכה בישראל, ספר תהילים, שהמאפיין את חלקם הגדול – התשובה לה' מתוך המשבר. ואף זה ממאפייני ההבדל שבין ספר שופטים לספר מלכים. השופטים, רובם ככולם [פרט לאבימלך, שירש את גדולתו מאביו, ונקרא שורר ולא שופט (ט', כב) ואף שמו מביע את טיבו (ואולי אף בהסתייגות מסוימת מיפתח, מסיבות שלא כאן המקום לפרט)].

היו אנשים מורמים מעם, שהוקדשו מבטן או ששרתה עליהם רוח ה'. ואילו בין המלכים היו חדלי אישים והיו אף רשעים, שקיבלו את המלכות בירושה. ומכאן להבדל חשוב אחר בין הספרים – בתפקיד הנביאים. בספר שופטים (לפחות מחלקו השני ואילך) לא מופיעים לנו נביאים, פרט לדבורה, שבנביאותה השתמשה להנהיג את העם. בספר מלכים ובדברי הימים (בחלק המקביל לו), וכן בשאר ספרי הנביאים, שכולם מקבילים בזמנם לזמנו של ספר מלכים, היה חלק חשוב מתפקידם של הנביאים לייעץ למלכים ולהדריך אותם. השופטים לא היו זקוקים לכך. המלכים, שנועדו מלכתחילה לכישלון כלשהו, היו זקוקים לדבר ה' מתמיד כדי להדריכם בדרך לתיקון.

סיבה אחרת הקשורה למציאות הנביאים בספר מלכים דווקא, טמונה בהשראת השכינה דרך קבע. וכששכינה שורה, דבר ה' מצוי. וכבר בתחילת ספר שמואל מאופיינת תקופת השופטים בנקודה זו – "ודבר ה' יקר בימים ההם אין חזון נפרץ" (שמו"א, ג', א). ועל ייחודם של הנביאים בספר שמואל נדון אי"ה להלן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ספר שמואל

ספר זה הוא הנושא העיקרי של עבודתנו. בתחילת דברינו נתעלם לשעה קלה משלושת הפרקים הראשונים של הספר, ונחל את הדיון בו מפרק ד' – חורבן שילה וגלות הארון. כפי שכבר הזכרנו בפתיחת חיבור זה, המציין העיקרי את הספר הוא שכינה בתקופת הביניים שבין משכן למקדש, והספר, מפרקנו זה, עוסק בארון מרגע שחרכה שילה ועד לסוף הספר, המביא אותנו אל סף בניין בית המקדש, וכפי שהתבאר בדברינו על ספר מלכים. בתקופה הנידונה כאן, נדד הארון משילה לאבן העזר ומשם לאשדוד, גת, עקרון, בית שמש, קריית יערים, בית עובד אדום ועיר דוד. המשכן והמזבח נודדים באותו זמן משילה לגוב (ויש אומרים שקודם חזר לגלגל) ומנוב לגבעון (וע"ע בדבה"ב, א', ג-ד, ובמשנה, זבחים, פי"ד). הארון והמשכן אינם יחד, ובקודש משמשים שני כוהנים גדולים: אביתר בירושלים וצדוק בגבעון, ואין מקום מיוחד לשם ה'. אדון הבית כאורח במלון, ולכן הותרו מחדש הבמות, (זבחים, י"ד, ובתוספתא שם), כיוון שאין מקום אחד ומיוחד הראוי לשם "המקום אשר יבחר ה'", שמציאותו היא האוסרת את הבמות (דברים, י"ב, ה-יא). תקופת ספר שמואל היא איפוא, תקופה של ירידה ברמת השראת השכינה מצד אחד, אך תקופה המכינה לקראת התגלות גדולה יותר במקדש, מצד שני. תקופה של ירידה לצורך עלייה. וברצוננו לדון על פשר ירידה זו. ניתן כמובן, לראות ירידה זו כמקריית וכנובעת מן החטא שבגללו חרבה שילה. אך דומה, שמתבקש שילובה הטבעי וההגיוני של תקופה זו במסגרת שתי התקופות הסובבות אותה גם על פי השגחת קורא הדורות מראש, המגיד מראשית אחרית. ולשם כך נשווה, כדרכנו לעיל, את מידת השראת השכינה בארץ לחוזק אחיזתם של ישראל בארץ ישראל, ואף בכך ניתן לראות בבירור את ייחודה של תקופת ספר שמואל, הזוקקת ספר כשלעצמה. בתקופה זו, האויב הקשה של ישראל הוא הפלישתים. תקופת ההתמודדות עם הפלישתים שונה במהותה מכל התמודדות אחרת שהייתה לישראל בתקופת השופטים: א. באורכה – העמים שלחצו את ישראל עד לתקופה הפלישתית, עשו זאת לכל היותר עשרים שנה (יבין מלך כנען בימי דבורה) או שמונה עשרה שנה (עגלון מלך מואב בימי אהוד והעמונים ושותפיהם כימי יפתח). התקופה הפלישתית לעומת זאת, החלה ארבעים שנה לפני הופעת שמשון (שופטים, י"ג, א), והמשיכה כל תקופת שמשון, שלא ככימי השופטים האחרים שהכריעו במכה ניצחת את אויביהם; תקופת שמשון עצמה – ארבעים שנה נוספות (ט"ו, כ; ט"ז, לא; ועיין במדרש וברש"י); ארבעים שנות עלי; כל שנות שמואל ושאול וחלק ניכר מימי דוד. אף אם נאמר, שתקופת עלי נבלעת קמעא בתקופת שמשון, לפנינו תקופה של לפחות מאה ושלושים שנה.

מכללת הרצוג

ב. במהות המאבק - מלחמות השופטים כולן היו נגד אויבים חיצוניים: ארם נהריים, מואב, מדיין ועמון. אף יבין מלך כנען לא ישב בלב ארץ ישראל אלא בקצה, וכפי המשתמע מן הפסוקים, שיעבד שלושה שבטים בלבד: יששכר, זבולון ונפתלי, ותו לא. הפלישתים היו אויב פנימי, שישב בלב ארץ ישראל, ואשר קו החזית נגדו נמצא באבן העזר (שמו"א, ד', א), בבית שמש (שמו"א, ו', ט), בקו גבע - מכמש (שמו"א, י"ג, טז), בגלבוץ (שמו"א, כ"ח, לד) ובעמק רפאים (שמו"ב, ה', כד). ארץ ישראל לא הייתה שטח חסות שלהם כשל המלכים שבספר שופטים, אלא זו הייתה ארצם, והם טענו לבעלות עליה (השווה בראשית, כ"א, כז; ואכמ"ל). המלחמה עמם הייתה צבאית ואידיאולוגית, על השאלה למי שייכת ארץ ישראל, ובתקופתם הייתה בעלות עם ישראל על הארץ בסכנה.

אם בתקופת שמשון ניתן עדיין להתייחס אל שלטון הפלישתים בישראל כאל שלטון מקומי בשבטי יהודה ודן, הרי החל מפ"ד בספר שמואל, לאחר שהחריבו את שילה בירת ישראל ולאחר שהרגו במלחמה שלושים וארבעה אלף איש וכיניהם שני השליטים בפועל, חפני ופינחס, מתחילה תקופת התמודדות ארוכה וקשה עמם על השלטון בארץ בכלל, כל ימי שמואל, שאול וחלק מימי דוד.

ישראל בארצם בתקופה זו, לעתים כאורח במלון - אחיזתם בארץ בסימן שאלה. ואף שישנן תקופות בימי מנהיגים אלו, שיד ישראל תקיפה על הפלישתים, בראייה כללית עומד שלטון ישראל בארץ בסימן שאלה.

ובמקביל לכך - השראת השכינה. עם הניצחון הפלישתי באבן העזר והשתלטותם של הפלישתים על לב ארץ ישראל, גולה הארון וגולה עמו שכינה. ורק בימי דוד, לאחר הניצחון המכריע בעמק רפאים מגבע עד בואך גזר (שמו"ב, ה', כה), מעלה דוד את הארון לירושלים ורוצה לכנות בית קבע לשכינה.

אלא שכאן עדיין לא מסתיים ספר שמואל, ודוד עדיין אינו בונה את הבית, ומוזוית הראייה שאנו בוחנים את המהלך ההיסטורי עתה, הסיבה היא כפי שכתבנו לעיל, כיוון שעדיין לא הניח ה' לדוד מאויביו (שמו"ב, ז', יא), ועדיין אין אחיזתם של ישראל בארץ מצדיקה השראת שכינה גמורה בארץ, ואף לאחר המלחמות הנוספות שנלחם דוד במואב ובארם (פ"ו), ויש לעמוד על הסיבה לכך.

כבר כתבנו לעיל, שאת תקופת ספר שמואל לא ניתן לראות כירידה בלבד ביחס לספר שופטים, אלא בעיקר כשלב מכין להשראת שכינה מלאה, ובמקביל, באשר לארץ ישראל, לקראת שלטון מלא בארץ ישראל.

בדברינו על ספר שופטים הבהרנו, שהשראת השכינה הייתה חלקית בלבד, במשכן, בגלל המסופר בפ"א ובפ"ד שם, שלא הורישו ישראל את כל עמי כנען, בעיקר את יושבי העמק והשפלה. ואחיזתם בארץ, אף שהייתה מבוססת, הייתה חלקית בלבד. הכנענים ישבו בקרבם ובחבלים אוטונומיים משלהם, כמוכח משופטים פ"א (עיין למשל א', לא-לד).

השופטים שקמו להושיע את העם, נתנו פתרונות מקומיים ופתרונות לזמנם בלבד. לאחר שהעם התרגל לישיבת הכנענים בקרבו, לא קם שום שופט שניסה לשנות את המצב מבחינה יסודית ולהביא במלואו לקיום צו ה' על הורשה מוחלטת של הכנענים מאדמת ארץ-ישראל כמבואר במדבר, ל"ג, נ-נו.

וכאן אנו מגיעים לתוכן התקופה, כירידה לצורך עלייה. הערעור שערערו הפלישתים היה על עצם שלטוננו של עם ישראל בארץ ישראל ועל עצם קיומו כעם עצמאי, ויש להניח, שכיושבי השפלה שיתפו עמם אף את הכנענים, שנותרו בעיקר בשפלה ובעמק, מקומות שלא יכלו ישראל להוריש (עיין למשל שופטים, א', יט ולד ועוד). כך יכלו ליצור קו רצוף בשפלת יהודה ובשרון, ולהתחבר בצורה זו או אחרת עם כל העמקים. ולכן קווי החזית בספר שמואל הם על גבול ההר והשפלה: בבית שמש (עיין לעיל), בעמק האלה (שמואל א', י"ז, א-ב), באבן העזר (שמו"א, ד', א - ומקומה המשוער ממזרח לראש העין דהיום), בשונם - על גבול עמק יזרעאל והגלבוע (שמו"א, כ"ח) ועל גבול בקעת הירדן בגלגל (שמו"א, י"ד). וכשקמו המושיעים שבספר שמואל להילחם נגדם, נלחמו מלחמה כללית על ארץ ישראל כולה, מלחמה מתמשכת ולא פתאומית כמלחמות ספר שופטים, וטיהרו את הארץ כולה מפלישתים ומכנענים. וכך מצאנו בשאול, שבמלחמותיו נגד הפלישתים הכרית אף את הגבעונים (שמו"ב, כ"א, א), ודוד, שהכרית את כל הכנענים שישבו בארץ, עקרו מבחלתם, ועשאו גרים עקורים הגרים בערים, ללא זכויות וללא אפשרות להשתרש באדמה. וכמתואר בדכה"ב, ט"ז, על שלמה, שספר מאה וחמישים אלף גרים, ושם למס עובד, וכפי הנראה, היו אלו הכנענים שעקר דוד מנחלתם. וע"ע בדכה"א, כ"ב, יז, שכסוף ימיו, בצוותו על בניין המקדש אומר דוד: "כי נתן בידי את ישבי הארץ ונכבשה הארץ לפני ה' ולפני עמו. ועתה תנו לבבכם ונפשכם לדרוש לה' א-להיכם, וקומו ובנו את מקדש הא-להים".

כלומר: דווקא סיכון גדול של עצם ישיבת ישראל בארץ כעם עצמאי הכריחה את העם ומנהיגיו לצאת למלחמה כללית ולטהר את כל הארץ מיושביה הנוכרים. וכך הייתה תקופת ספר שמואל לירידה לצורך עלייה. וכיוצ"ב לגבי השכינה: דווקא עובדת גלותה ממקומה עזרה את העם לבנות בית קבע לשכינה, וכנאמר בשמו"א, ז', ב: "...וירבו הימים. וינהו כל בית ישראל אחרי ה'".

ניתן איפוא לסכם את שלוש התקופות של ההתנחלות בארץ:

- א. עם ישראל יושב כעם עצמאי בארצו אף שבתקופות שונות משועבד על ידי מלך מבחוץ. אמנם, אף שיושב כעם בארצו, ישנם חבלים אוטונומיים לשבטים כנעניים במקומות רבים, ועדיין ירושת הארץ אינה שלמה. זוהי תקופת ספר שופטים.
- ב. תקופת ההתמודדות הקשה עם הפלישתים שהחלה בסוף ימי שילה - אחיזת עם ישראל בארצו מעורערת כמעט לחלוטין על ידי טוענים אחרים לבעלות על הארץ, ומתוך כך נחלץ עם ישראל למאבק, ומטהר את הארץ כולה מנחלות זרים והופכם לגרים חסרי נחלה. זוהי תקופת ספר שמואל.
- ג. עם ישראל יושב לבטח בכל הארץ בלא מתחרים אחרים לבעלות עליה, ואף שבחלקים מתקופה זו משתלטים על הארץ מלכים זרים, אינם אלא זרים ורחוקים הפורסים חסותם על הארץ מרחוק, אך אינם מערערים את עצם אחיזת ישראל בקרקע - עד לגלות ולחורבן. זוהי תקופת ספר מלכים, ובתקופה זו, החל משלמה וכלה בחזקיהו, הפלישתים, על אף שקיימים, בארץ, אינם מהווים גורם ממשי בסיכון שלטון ישראל על ארצם.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ומכאן, לייחודה של מלכותא דארעא בספר שמואל - החלק השלישי שבדיונו על כל

ספר:

ארבעה מנהיגים שבספרי שמואל, שניים מהם נקראו שופטים - עלי ושמואל, ושניים נקראו מלכים - שאול ודוד. ההבדלים היסודיים בין השופטים והמלכים, הנכונים אף לספרנו: השופטים - לא נמשחו על פי נביא לתפקידם, והמלכים - כן; בשופטים - לא נהגה פרשת המלך המופיעה בשמו"א, פ"ח, ובמלכים - נהגה, ולפחות מבחינה חוקתית, אם כי לא למעשה, נהגה פרשת המלך החל משאול. על פי חלוקה זו היה מקום לצרף את שמונה או את שנים עשר הפרקים הראשונים שבספר שמואל לספר שופטים, ואת כל השאר לסנף לספר מלכים.

אך במבט שני, שלוש תקופות: תקופת השופטים שעד שמשון, תקופת המלכים משלמה ואילך ותקופת ארבעת המנהיגים הנזכרים לעיל, כתקופת ביניים.

שונים הם שופטי ספר שמואל מקודמיהם בארבעה דברים עיקריים:

א. שני השופטים, עלי ושמואל, משמשים גם כנביאים. מסתבר שאף עלי שימש כנביא, לאור הבטחתו הפסקנית לחנה: "וא-להי ישראל יתן את שלתך אשר שאלת מעמו" (שמו"א, א', יז; וע"ע ב', כ). כמו"כ שימשו שניהם ככהנים גדולים, וכראשי רשות המקדש: עלי - כמפורש בפסוקים, וכמשמע מהם; ושמואל - שימש אף הוא ככהן גדול על פי הדיבור (עיין שמו"א, ב', יח-ט, ועוד), אף שלא היה כלל מזרע הכהונה (דבה"א, ו', יח-כג), ובמבואר בזוהר, ח"ב, קמח, וכמשמע מן הפסוקים עצמם, וכפי שיבואר להלן.

יוצא אפוא, שבעוד שאיש מן השופטים שבספר שופטים לא היה משבט לוי, ופרט לדבורה לא היה בהם נביא, מרכיבים עלי ושמואל בידם את כל ארבע סמכויות ההנהגה שבעם (עיין דברים, י"ז, ח; י"ח, כב; ירמיהו, ב', ח; ועוד). משמשים כשופטים, כמנהיגים מעין מלכים, נביאים וכהנים גדולים - ראשי רשות המקדש.

ב. אין כל ראיה, שהשופטים שבספר שופטים הנהיגו את כל העם, והרושם המתקבל הוא, שהנהגתם הייתה בדרך כלל מקומית בלבד. עיין למשל בשירת דבורה, ברשימת השבטים הלוחמים עם גדעון, מלחמת אהוד ועוד. עלי ושמואל הנהיגו את כלל העם, שהרי אין כל ספק שכל העם היה קשור בצורה זו או אחרת למשכן בשילה, ושם ישב עלי. וכן אצל שמואל מצאנו מספר פעמים, שקיבץ את כל ישראל אליו (ד', א; ז', ה; ח', ד; י"ב, א). וכמפורש נאמר: "וידע כל ישראל מן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה" (ג', כ).

ג. בספר שופטים - קמים השופטים, לפחות הגדולים שבהם, למלא את צורך השעה, כשהעם נמצא בצרה. אצל עלי ושמואל אנו מוצאים רצף ברור, ומשמודח בית עלי ממשרתו, ממונה מיד שמואל במקומו, וכמבואר בנבואת איש הא-לוהים הבא אליו: "הנה ימים באים, וגדעתי את זרעך ואת זרוע בית אביך מהיות זקן בביתך... והקימתי לי כהן נאמן כאשר בלבבי ובנפשי יעשה" (שמו"א, ב', לא-לה).

ד. וכאן דומני, הנקודה העיקרית: הן אצל עלי והן אצל שמואל אנו מוצאים ניסיון להוריש את ההנהגה לבניהם (א', ג; ח', א).

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

ירושת הנהגה לקוחה מתורה מפרשת המלך: "למען יאריך ימים על ממלכתו, הוא ובניו בקרב ישראל" (דברים, י"ז, כ). והשקפת העולם הגובעת ממנה שונה לחלוטין ממה שהיה מקובל בלעדיה. לא בכדי השוותה התורה את הרעיון להמליך מלך לרעיון המקובל אצל הגויים (דברים, י"ז, יד; שמו"א, ח', ה). מלכות הנצח שייכת לקב"ה בלבד. השמש והירח, שכאו כתחליף לאור הראשון, אינם אלא מושלים בלבד, וממשלתם אינה רציפה, אלא זה תחומו ביום וזה בלילה, ואף אינה נצחית, שהרי ניבא ישעיהו – "וחפרה הלבנה וכושה החמה, כי מלך ה' צב-אות בהר ציון ובירושלם".

הרעיון להעניק מלכות נצח רציפה לבשר ודם ולזרעו אחריו יכול לנבוע מתחושה שבכוחו של מלך בשר ודם להחליף את מלך מלכי המלכים (עיין ישעיהו, י"ד, יד; יחזקאל, כ"ח, ב; יעו"ד), או מהרעיון המהפכני, שמלכותא דארעא אינה אלא לבוש למלכותא דרקייעא, כאור שבעת הימים העתיד להחליף את השמש והירח (ישעיהו, ל', כו; זכריה, י"ד, ז), ואשר אינו אלא לבוש לבוראו ואינו בעל ישות עצמאית (ישעיהו, ס', יט; תהילים, ק"ד, ב).

משה ביקש שירשוהו בניו, ולא ניתן לו (במדבר רבה על במדבר כ"ח); ליהושע לא היו בנים; בתקופת גדעון עלתה מחשבה להמשכיות שלטונו (שופטים, ח', כב), ואף שלא רצה בכך, עשה כמה פעולות בכיוון זה, ונענש על כך (ט', א-ה).

כלומר: עד לתקופת ספר שמואל נדחה רעיון זה על הסף, בגלל הסכנה הטמונה בו. וכאן, בספר שמואל, חורזו הרעיון כחוט השני את מחשבותיהם וכוונותיהם של כל מנהיגי התקופה: עלי מעביר לבניו את השלטון בפועל; שמואל מנסה להעביר את השלטון לבניו, אך הזקנים דוחים רעיון זה (שמו"א, ח'); שאול שואף להעביר את השלטון לזרעו ("כי כל הימים אשר בן ישי חי על האדמה לא תכון אתה ומלכותך" – שמו"א, כ', לא – דברי שאול ליהונתן); ודוד (בקורותיו שבמסגרת ספר שמואל) אמנם אינו מגלה רצון לכך, אך הקב"ה מבטיחו שמלכותו תעבור לבנו: "כי ימלאו ימיך ושכבת את אבתיך, והקימתי את זרעך אחריך אשר יצא ממעיך והכינתי את ממלכתו" (שמו"ב, ז', יב); "כסאך יהיה נכון עד עולם" (ז', טז). וזאת, אף שכאמור, דוד אף אינו חולם על כך, ומשמתבשר בכך, אומר – "מי אנכי ומי ביתי" (ז', יח).

כלומר: כל ארבעת המנהיגים הם ספק מועמדים להתחיל שושלת נצח. הן שני השופטים שבספר והן שני המלכים, שנמשחו בשמן המשחה, ואשר על פי ה' ולא רק על פי יזמתם הם, היו צריכים להתחיל בבניית שושלת מזרעם. שהרי אף על שאול נאמר: "...כי עתה הכין ה' את ממלכתך אל ישראל עד עולם" (שמו"א, י"ג, יג) – לולא החטא. ניש להבדיל הבדלה ברורה בין חטא אי מחיית עמלק, שקרע ה' את ממלכות ישראל משאול (ט"ז, יד) לבין חטאו בגלגל בהעלאת העולה (י"ג, ט), שלא הודח ממלכותו, אך התברר שלא יהיה מלך אלא מעין שופט – מנהיג שלא לנצח, מנהיג שלא כדוגמת מלכותא דרקייעא, שהרי הוכיח שאינו מסוגל לבטל עצמו כלפי דבר ה' ביד נביאו.

ההבדל היחיד שבין שני השופטים לשני המלכים הוא כאמור, מצד מי הירומה למלכות נצח. ואף דוד, במסגרת ספר שמואל, עדיין אין זה ודאי שיזכה למלכות זו למרות הבטחת ה', לפחות בעיני העם, שספק אם יודע על הבטחת נתן לדוד בשם ה', עד לעליית שלמה. וכמוכח מדבריו לשרי העם בדבהי"א, כ"ח, ד-ז – שרק בעת המלכת

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

שלמה סיפר על נבואת נתן על המשכיות מלכותו. ועוד, שאף הוא הודח ממלכותו בגלל חטאו בבת שבע, וכפי שכבר הוכחנו לעיל.

ההדרגה בדרכם של ארבעת המנהיגים בכך כפולה. כפי שהדגשנו לעיל, יוזמתו של עלי להמשכיות מזרעו היא גדולה עד כדי מינוי בניו בפועל. של שמואל קטנה משלו – ניסיון בלבד. שאול כלל אינו ממנה את בנו, אך חפץ בכך ופועל לשם כך ברדיפות דוד. ורק דוד אינו נוקט כל יוזמה בעניין.

ולאידך גיסא, יוזמתו של עלי בכך נדחית על ידי איש הא-לוהים באופן החריף ביותר. והדחייה – על פי ה' (עייני שוב – שמואל א', פ"ג). יוזמתו של שמואל נדחית על ידי העם, וה' מסכים לכך, ולפי משמעות הפסוקים, מסכים לכך בדיעבד בלבד (ח', ה, ז). בשאול הייתה מלכתחילה דעת ה' שתימשך מלכותו, ובדוד, היתה זו לא רק הוא אמינא, אלא גם מסקנה.

ועל פי עקרון מלכות הנצח בישראל, שביארנו לעיל, אין צורך להוסיף ולבאר מדוע ההדרגות בשאיפת האדם למלוך מנוגדות ועומדות בהיפוך לרצון הקב"ה במלכותו (וע"ע הושע, ח', ד; ואכמ"ל).

שוב רואים אנו את ספר שמואל כמציין את תקופת המעבר שבין שופטים למלכים, בעוסקו באותם מנהיגים, שעד להעברת ירושתם לבניהם, אין אנו יודעים אם יהיו שופטים – מנהיגים זמניים שלא מעין מלכותא דרקינא – או מנהיגי נצח, כעין מלכותא דרקינא וכלבוש לה. וספר מלכים מתחיל מהמאבק על ירושת דוד ומהמלכת שלמה שבעקבותיו – מן המלך הראשון שנאמר עליו שישב "על כסא ה' למלך", וכמבואר בהמשך: "תחת דוד אביו" (דבהי"א, כ"א, כג), שזוהי מלכות הנצח: "למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו".

ומשם ואילך מטפל כל ספר מלכים במלכות הנצח של בית דוד, עד לחורבן. ביארנו איפוא את ספר שמואל כשלב ביניים בין שופטים למלכים בהשראת השכינה. תקופת הנדודים שבין המשכן למקדש. לא הייתה זו רק תקופת ירידה אלא גם תקופת הכנה למקדש, שהחלה מעלות שמואל להנהגה. וכמבואר בדבהי"א, כ"ו, כח: "...הקדישו לחזק לבית ה', וכל ההקדיש שמואל הרואה ושאוּל בן קיש ואבנר בן נר ויואב בן צרויה כל המקדיש על יד שלמית ואחיר". ובכלל, עוסק ספר דבהי"א החל מפ"ג ועד סופו בדוד כמכין למקדש, וזוהי זווית ראייתו של המחבר את דוד.

ספר שמואל הוא אף שלב ביניים קשה בתולדות ישיבת עם ישראל בארץ ישראל, אך דווקא בהיותו כזה, הוא המכין לשלטון ישראלי גמור בארץ, וכמו שנבאר. וכעת ביארנו, שהוא אף שלב הביניים בתולדות מלכותא דארעא, שלב המעבר הקשה, המאכזב, מלא המשברים למנהיגים המיועדים למלכות, אך הוא המביא למלכות נצח.

דיברנו כמו כן על הקשר בין אחיזת ישראל בארץ ישראל להשראת השכינה בה. שהרי אין השכינה שורה אלא בארץ ישראל על עם ישראל. וכנאמר לאברהם בברית המילה: "והקימתי את בריתי ביני ובינך... להיות לך לא-להים ולזרעך אחריך. ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגורייך את כל ארץ כנען לאחוזת עולם, והייתי להם לא-להים" (בראשית, י"ז, ז-ח). הזיקה בין השראת השכינה בארץ ובין בית קבע להשכנת שמו, לבין בית קבע למלכותא דארעא נתבארה אף היא, וכפי שעזנה נתן לדוד: "...והגיד לך ה' כי בית יעשה

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לך - ה'. כי ימלאו ימיו ושכבת את אבתיך והקימתי את זרעך אחריו אשר יצא ממעיך והכינתי את ממלכתו. הוא יבנה בית לשמי" (שמו"ב, ז', יא-יג). בית לה' תלוי בבית למלך ישראל, ובית למלך אינו בניין אלא משפחה ושושלת יציבות.

ומכאן לזיקה השלישית, בין מלכותא דארעא לאחיזת ישראל בארץ ישראל. על קשר זה מדבר העם לפני שמואל: "ויאמרו לא, כי אם מלך יהיה עלינו, והיינו גם אנחנו ככל הגוים ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמתינו" (שמו"א, ח', כ).

בתקופת הביניים של ספר שמואל נתון העם ללחץ של מלחמות בלתי פוסקות על השלטון בארץ, וכפי שכבר כתבנו באשר להתמודדות עם הפלישתים, ואף שתכיעת העם הייתה בגלל מלחמות בני עמון, קשה שלא לראותה במסגרת מערך הלחצים היותר כולל, שנמצאו בו - בני עמון ממזרח, אך בעיקר פלישתים ממערב, וכפי שמוכיחות רוב מלחמות שאול.

הסיבה לרצונם במלך קשורה דווקא באופי המלחמה. כפי שכבר כתבנו לעיל, המלחמות בתקופת השופטים היו קצרות בדרך כלל, ובאו לפתור בעיה מסוימת, שבדרך כלל הייתה קשורה לשבט אחד או לקבוצת שבטים שכנים. לכך הספיקו סמכויות של שופט, ללא כוח הכפייה של מלך, הנובע מפרשת המלך בספר שמואל א' (ז', יא-יב): "ויאמר, זה יהיה משפט המלך אשר ימלך עליכם את בניכם יקח ושם לו במרכבתו ובפרשיו, ורצו לפני מרכבתו. ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים... ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו".

כדי להתמודד במלחמה קשה ומתמדת על השלטון בארץ ישראל יש צורך בגרעין חזק של צבא קבע, בצבא רכב כלשהו (ואיני נכנס כרגע לבעיה אם די במאה רכב כאצל דוד - שמו"ב, ח', ד, או שיש צורך באלף וארבע מאות כאצל שלמה - מלכ"א, י', כו), וכן יש צורך בכוח לכפות על העם גיוס מילואים מהיר, וכנאמר במלחמת שאול עם בני עמון: "ויקח צמד בקר וינתחוהו וישלח בכל גבול ישראל ביד המלאכים לאמר, אשר איננו יצא אחרי שאול ואחרי שמואל כה יעשה לבקרו, ויפל פחד ה' על העם ויצאו כאיש אחד" (שמו"א, י"א, ז). המלחמות עם הפלישתים אינן מאפשרות ניצחון למרות הכישלון בגיוס כפי שקרה אצל דבורה (שופטים, פ"ה), ולא די להן בסמכות מוסרית כשל השופטים.

אמנם, אף אצל גדעון מוצאים אנו אמצעי כפייה חזקים ביציאה למלחמה, ובשובו ממלחמת מדיין הורג הוא את אנשי פנואל ודש בקוצים וברקנים את בשר זקני סוכות שלא שיתפו עמו פעולה (שופטים, ח' טו-יז), אך דומני, שאין להפריד תופעות אלו משאר התנהגות המלכותית של גדעון (עיין עוד: ו', טו; ח', יח; ח', כא; ח', כב; ח', כז), התנהגות שהייתה לו למוקש בימי בנו אבימלך והמאבק על ירושתו, שכמעט והכרית את משפחתו לחלוטין.

עיון נוסף בפרשת המלך (שמו"א, פ"ח), מגלה לנו אף על מקורות המימון של המלך להחזקת הגרעין של צבא הקבע, ואף זה אינו ביד השופטים.

כיבושה של ארץ ישראל דורש מלך, ואף משה ויהושע, שזה היה תפקידם, היו מלכים ונהגו כמלכים.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

היטיב לנסח את הקשר בין שלושת הגורמים: ארץ, מלכות ושכינה - ר' צדוק הכהן מלובלין (ליקוטי אמרים, עמ' 79):

"וידוע דמלכות מקרא ארץ, ר"ל, הכוח של ה' יתברך שרצה שיהיה בריאה שלמה. שיהיה אפשר להפרידה ולהחשוב שהיא חוץ ממנו ואפשר לדבקה בו, הוא כוחו יתברך השופע בארץ זו, שאינה נפרדת ממנו, רק דובקת בו, הוא המכונה כוח מלכותו יתברך, שרצה שיקרא מלך, ואין מלך בלא עם וכבודע זה. וט' ספירן הוא כוחו יתברך השופע בארץ זו, שאינה נפרדת ממנו, רק דובקת בו גוף המלך. משא"כ המפריד מקצף המלכות מן המלך ונוטלה הימנו, וזה הדבר מבואר בחכמה".

גורם נוסף הקשור לסוגיה זו, הוא הכרת עמלק. התורה מצווה: "בהניח ה' א-להיך לך מכל איבך מסביב בארץ אשר ה' א-להיך נתן לך נחלה לרשתה, תמחה את זכר עמלק מתחת השמים" (דברים, כ"ה, יט). המלחמה שהייתה במדבר נגד עמלק הייתה מלחמה של שבט כנגד שבט, טרם שהגיע עם ישראל להיות עם במלוא מובן המלה, עם בארצו. התורה דורשת עימות חזיתי בין עם ישראל לעם עמלק, כשני עמים שכל אחד יושב במקומו. ולכן דווקא לאחר שנחל ישראל את הארץ, צריך לצאת למלחמת השמד גמורה בעמלק, ולא למלחמה שבטית מקומית ומוגבלת. המלחמה היא מלחמה על כסאו של ה' (שמות, י"ז, טז, ועי"ש ברש"י) והרי כסאו של ה' היא ירושלים (ירמיהו, ג', יז), וכל עוד אין בסיס לכיבוש ירושלים, אין מה לדון על מלחמת עמלק.

והרי כיבוש ירושלים חייב לבוא מבחינה רוחנית רק לאחר כיבושה של ארץ ישראל (עיין יהושע, פ"י, ושמ"ב, פ"ה; יהושע כבש את כל ערי ברית הדרום פרט לירושלים, עד שכבשה דוד). ירושלים היא עיר מלכותו של ה' (עיין זכריה, י"ד, המתאר את ה' ככובש ירושלים ומכוח זה כמלך על כל הארץ) וכיבושה קשור במלחמת עמלק. על הקשר שבין כיבוש ירושלים למלחמת ה' בעמלק, באדום, עיין עוד בישעיהו, פרקים ס"ב, ס"ג וס"ד בהרחבה.

כאמור, המלחמה בעמלק היא מלחמה של עם ישראל כולו, וזה דווקא מכוח של מלך, היכול לאחד את העם, וכפי שנתבאר, ודווקא מכוח כיבוש כל ארץ ישראל. ואז מתגלה מלכות ה' בעקבות מלכותא דארעא. ומלכות ה' היא גילוי שכינתו בבית, בבית המקדש. ולכן בניין המקדש בא לאחר מחיית עמלק, וכפי שהיה אמור להיות בימי שאול לולא נכשל בכך (שמ"א, ט"ו), ונתקיים בזרעו, באסתר ומרדכי, שפסקה בניית המקדש בימי אחשוורוש (עזרא, ד', ו) עד שהוכרת המן האגגי וזרעו, ונתחדשה עבודת המקדש בימי בנו של אחשוורוש, דריוש (עזרא, פ"ד).

כל סגנונה של מגילת אסתר (א', ה-ז; ה', א; ו', ד; ועוד רבים) מוכיח, שבאה כהכנה לבניין המקדש - ע"י מלחמת עמלק שבה (ושער הכניסה ממזרח למקדש הוא "שער שושן"). שלוש מצוות נצטוו ישראל כבואם לארץ: למנות להם מלך, להכרית זרעו של עמלק ולבנות את בית הבחירה (רמב"ם, מלכים, א', א). ושוב מתקשרים גורמים אלו - כיבוש ארץ ישראל, מלך בשר ודם ובית-עיר וכסא למקום מלכותו של מלך מלכי המלכים. ובנקודה זו, בהכנה למלכות, באה חשיבות מלחמת עמלק בספר שמואל (ט"ו) לידי ביטוי.

מכללת הרצוג

גם שמואל מצליח לאחד את העם למלחמה בפלישתים ולמטרות אחרות (ד', א; ז', ה; ח', ד; י', יז; י"א, יד-טו) ברוח ספר שמואל. ויש להניח, שמצב זה החל כבר בימי עלי, וכפי שמוכיח מעמדם הרם של בניו בעיני כל העם (שמו"א, ד', ד-ה). ובכל זאת נכשלו עלי ושמואל בניסיונם למלוך כישלון חרוץ, ונותרו בגדר שופטים, ואף שאול שמלך - הייתה הצלחתו מוגבלת ביותר, ורק דוד הצליח בכך. ולעיל תלינו את הסיבה לכך במידת היוזמה האישית.

חלוקה בין שופטים למלכים בספר שמואל

קצת ברצוננו להעביר קו חלוקה ברור בין השופטים שבספר - עלי ושמואל, למלכים שבו - שאול ודוד. ובוה נראה לנו, שההסתייגות הגדולה מעלי ושמואל כמלכים הייתה בהיותם משבט לוי, ויותר מכך, שימושם ככוהנים גדולים (עיין לעיל).

היותם משבט לוי: למלך יש נחלה (יחזקאל, מ"ו, טז-יח). ויסוד זה מהותי בהכנת מלכות. המלך לוחם בחרבו ובקשתו. ואף זה חלק מתפיסת המלכות הישראלית (עיין היטב מלכים א', כ', יד; מלכים ב', י"ג, טו-יט; ובפרש"י והמדרש על יהושע, ז', י). שתי תכונות אלו אינן קיימות בשבט לוי (דברים, י"ח, ב, והשווה - במדבר, א', ג; ל"א, מט; ל"ג, טו - לגבי השאלה, מדוע שבט לוי נמנה מבין חודש ולא מגיל עשרים, גיל השרות בצבא. וע"ע רמב"ם, סוף הלכות שמיטה ויובל).

אך כאמור, הסיבה המרכזית להסתייגות מהם כמלכים, נעוצה בעובדת היותם כוהנים גדולים. התורה מתכוונת בפירוש להפריד את רשות המקדש ממלכות במדינה (בהלכות רוצח, לימוד תורה ומשפט התורה, ועוד). הימצאות שתי סמכויות אלו (בנוסף לשתיים המשלימות אותו - נבואה ותורה) בידי אדם אחד, מהווה סכנה שמרכז הסמכויות ינסה לרשת את מלך מלכי המלכים, וכפי שניסה לעשות אדם הראשון, שהיה יחיד בעולמו וריכוז בו את מלוא הסמכויות (עיין בראשית, ג', ה ו-כב). השמש והירח, שבאו כביטוי ירוד לאור הראשון היו דווקא שניים. וזאת, כדי שיסיק אברהם אבינו את המסקנה הנכונה, שאין להחליף מושלים, ומסקנתו, שיש מלך מעליהם. וחטאה של הלכנה, בטענתה שאי אפשר לשני מלכים - בכתר אחד, היה בכך שלא הבינה, שניתנה לה ממשלה בלבד ולא מלכות (בראשית, א', יח; ועיין ברש"י לבראשית, א', ד, יד, טז). המושלים - שניים; אחד - הוא המלך.

משה רבנו, שריכוז בידיו סמכויות אלו (בד' ימי המילואים היה כה"ג, ואח"כ העביר זאת לאחיו ובשרו), חייב היה להיות ענו מכל האדם, כדי שלא ינסה ל"רשת" את הנותן לו סמכויות. אך לא היה מצב זה יכול להישאר כקבע, ולכן לא המשיכוהו בניו. עוזיהו ניסה לכבוש לעצמו אף את רשות המקדש (דבה"ב, כ"ו, טז-יט), וגרם בכך לסילוק השכינה (ישעיהו, ו', ועיין ברש"י שם - ו', א).

ואף בהמשך הדורות, הביאה מלכות בית חשמונאי לאידיאה דומה אצל ינאי המלך, והדוגמאות רבות. ואף בסוגייתנו, תאוותם של בני עלי לאכול את החלב בעצמם ולא להקטירו לגבוה מדברת בעד עצמה (שמו"א, ג') והשווה לויקרא, ז', ועוד יידון אי"ה בהמשך.

נראה לנו, שההסתייגות דומה קיימת במידה מסוימת אף משאול, שהיה משבט בנימין, שבית המקדש בנוי בנחלתו. התחושה שהייתה עלולה להיווצר היא, שבית המקדש בנוי

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בנחלתו של מלך בשר ודם, ושהוא המארח אותו. את החילוק בכך בין שבט בנימין – שבטו של שאול – לשבט יהודה, שבטו של דוד, ניתן לבטא בתחושה שיוצר המבנה הגיאוגרפי של נחלתם.

רמת בנימין נמצאת רובה ככולה מעל הר הבית ומקום המקדש, ונראית כפורשת את חסותה על המקדש. על רקע זה מקבלים דברי שאול, שרב על עסקי נחל עם הקב"ה (שמו"א, ט"ו – ועיין במדרש), וכן חוצפתו כלפי הנביא השואלו: "ולמה לא שמעת בקול ה' ", ומענהו של שאול: "אשר שמעתי בקול ה' " – משנה תוקף. ושמה גם על נחלת בנימין זאת מכוונים דברי ה': "אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיהו".

נחלת יהודה נמצאת בצד נחלת ה', הר המוריה. היא כוללת רק חלק מן המזבח ותו לא. ועל תפקיד המזבח במקדש, כבר כתבנו לעיל – כפרה ותשובה. נחלת יהודה – יש בה צדדים הגבוהים מהר המוריה, ככתף היבוסי, ויש בה מקומות הנמוכים מנחלת ה', כעיר דוד. ורשות נתונה ביד כל מלך לבנות את ביתו בעיר דוד או במורד אליה, כדוד, שלמה וממשיכיהם, או כגן עוזא (= כתף היבוסי, המקום המכונה היום הר ציון), וכפי שבנה מנשה. מכל מקום, מעיר דוד נראה ארמון המלך (שמקומו היום ליד מגרש החנייה שבסמוך לשער האשפות) כחוסה בצלו של בית המקדש. וזה נותן משנה תוקף לכל תוכנו של ספר תהילים המסמך בחדא מחתא: "ברוך ה' צורי... הרודד עמי תחתי" עם ה', מה אדם ותדעו, בן אנוש ותחשבהו" (תהילים, קמ"ד, ב-ד, ועוד רבים).

כאמור, חילקנו לשני חלקים את התקופה הפלישתית המביעה רצון לשלוט בכל ארץ ישראל, בין שמשון לבין עלי, וביארנו זאת לעיל. בזמן שמשון – המלחמות עם הפלישתים הן עדיין מקומיות, שבטיות, מלחמות גרילה. עדיין לא מתבקש הצורך הדחוף לאחד את כלל ישראל למלחמה על כל הארץ. ואפילו הכי, כבר בשמשון מוצאים אנו רמז לניסיון ריכוז הסמכויות הנזכרות לעיל, בתקופת הביניים.

ניסיון ריכוז סמכויות זה אצל שמשון נראה לנו בכך, שמצד אחד, שלא כקודמיו, הוא מוקדש מרחם (שופטים, פי"ג), וכן מצווה להיות נזיר. עיון בפרשת נזיר בתורה (במדבר, פ"ו) מראה, שתפקידו להיות מעין כוהן גדול (קדוש יהיה, איסור היטמאות אף לקרובים, איסור שתיית יין ושכר במקביל לכוהן בויקרא, י', ט, גידול שער הראש כי נזר א-להים על ראשו, במקביל לציץ של כה"ג בויקרא, כ"א, יב), ואף חז"ל אמרו – "שמשון בדורו כאהרון בדורו" (ראש השנה, כה. ע"ב). ואף שמואל נתמנה על פי הדיבור לכה"ג (עיין לעיל), כיוון שהיה נזיר מלידה (עיין שמו"א, א', יא, וכן בפס' יד-טו, והשווה לשופטים, י"ג, ז).

ומצד שני משמש שמשון כשופט, מנהיג ולוחם, כלומר: תפקידו של המלך. אצל שמשון אלו אינם אלא ניצגים של ריכוז סמכויות מלכות וכהונה באדם אחד, ובספר שמואל, אצל שני המנהיגים הראשונים – עלי ושמואל, יוצא הדבר לפועל לחלוטין. ריכוז סמכויות זה אופייני לתקופת מעבר, כאצל בני ישראל במדבר טרם שהוקם המשכן, כשמושה רבנו, המנהיג והנביא, שמש אף ככה"ג, על פי מדרש חז"ל, בשבעת ימי המלוואים, וכן נראה ששימש אף במעמד הר סיני, והשווה בעיקר את תפקידו בשמות, ל"ג ול"ד, לתפקיד הכה"ג בויקרא, ט"ז (פרטי ההשוואה רבים ביותר).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכמו כן אצל בני ישראל בגלות פרס, כשמרדכי שימש גם כמנהיג הרוחני [דמוי כה"ג, לברוש תכלת, יושב בשער - שופט (עיין דניאל, ב', מט), חבר הסנהדרין (מגילה, יג, ע"ב), מתקן התקנות הרוחניות בשלבים השונים, ועוד] וגם כמנהיג המדיני (עיין בעיקר באסתר, פ"ח, פ"ט).

לתקופת המעבר, כשאין השכינה שורה על ישראל כאומה אלא רק דרך היותה שורה על המנהיג כבא-כוח האומה, יאה ריכוז שני התפקידים באחד אחד (וכבר כתבנו בתחילת המאמר, שאין השכינה שורה אלא על אדם אחד או על העם כעם אחד). בעת ששכינה שורה על האומה בכללותה ולא על אדם מסוים דווקא, ריכוז הסמכות הרוחנית (כה"ג ו/או ראש סנהדרין) והסמכות הביצועית (מלך, שופט במובן של מנהיג) בידי אדם אחד - סכנה רבה טמונה בו, וכפי שהוכחנו לעיל (עיין פרשת עוזה והקטורת ומלכות בית חשמונאי - מלכות הכהנים בבית שני).

תקופת מנהיגות זו של עלי ושמואל מאפיינת איפוא את תקופת המעבר של ספר שמואל.

ואם אצל שני מנהיגים אלו היה ריכוז הסמכויות עניין של לכתחילה (עד שנכשל) הרי עמדה בעיה זו אף בפני שאול ודוד. בעניין זה עצמו נכשל שאול במבחנו הראשון, כאשר בנוסף להיותו מפקד הצבא העלה את העולה לה' ולא המתין לשמואל הכוהן שיעלנה (שמו"א, י"ג, יא-יד), ופעל בניגוד להתנהגותו במלחמתו הראשונה בכני עמון, שקרא - "כל אשר איננו יצא אחרי שאול ואחר שמואל" (שמו"א, י"א, ז). משיחתו השנייה למלך היא שגרמה לו להתנשא ולנסות ליטול לעצמו אף את תפקידו של שמואל כמנהיג רוחני, ככוהן המקריב קרבן. ועיין מה שכתבנו לעיל על היות מוצאו מבנימין, מגבעת שאול (היום - תל אל פול) המשקיפה על מקום המקדש, והשווה עוד למרדכי שיצא מזרעו, למה שכתבנו עליו לעיל.

רק פירוש זה להתנהגותו מסביר את הידרדרותו בחטא מלחמת עמלק, ואת אי רצונו לראות בשמואל מנהיג רוחני אשר הוא, כמלך מהווה את הזרוע המבצעית שלו; את אי רצונו לקיים בעומק המשמעות הרוחנית את הנאמר ליהושע כמנהיג - "ולפני אלעזר הכהן יעמד ושאל לו..." (במדבר, כ"ז, כא), על כן נכשל שאול בתפקידו, והצטרף למנהיגות תקופת הביניים של אי השראת השכינה, למנהיגות המאפיינת את ספר שמואל.

מבחן דומה היה לדוד, המנהיג הרביעי, בעת מרד אבשלום, וכמתואר בשמו"ב, פט"ז. בעת שגילה דוד מירושלים, רצו צדוק ואביתר הכהנים להיות טפלים לו, ולהעביר את ארון ה' עמו. דוד התנגד לכפיפת הרשות הרוחנית, רשות המקדש אליו, וציווה עליהם שלא יהיה הארון תלוי בו. בהפרדת רשויות זו קנה את מקומו כמייסד מלכות הנצח על האומה בארצה, וכמכין (בלבד) לספר מלכים, לשכינת הקבע, למלכות הקבע ולהתנחלות הקבע בארץ ישראל. דוד עצמו, שעדיין לא היה ברור איך ינהג במבחן זה - מקומו עדיין בספר שמואל, ואכן, רק בימי דוד שומעים אנו על חידוש מעמד הכהונה כמעמד על עצמאי, דבר שלא מצאנוהו, החל מספר שופטים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מעמד הנבואה בשלושת הספרים

ומכאן למאפיין האחרון שנדון עליו במסגרת עבודתנו זו, ומוכן שבספרי נביאים אין לנו רשות לפסוח עליו, והוא – מעמד הנבואה. ואף בכך, דומה ששלושת הספרים, שופטים שמואל ומלכים, עוסקים בשלוש תקופות שונות, המייחדות ספרים לעצמם. בספר שופטים, מלבד דבורה (שכבר כתבנו) שסיפורה קשור ביסודו למלחמת עמי כנען וממילא לספר יהושע) מעמדה של הנבואה נדחק לקרן זווית. הנביאים אלמונים ומופיעים פעמים ספורות בלבד (עיין בעיקר שופטים, פ"ב, פ"י, יא; ופי"ג).

תקופה זו של השופטים מוגדרת היטב דווקא בספר שמואל: "ודבר ה' יקר בימים ההם אין חזון נפיר" (שמו"א, ג', א).

ספר שמואל שונה בכך מספר שופטים בתכלית השוני. כבר בפ"ג אנו מוצאים את התמורה החלה במעמד הנבואה: "וידע כל ישראל מן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לגביא לה' ". ומכאן מלוות אותנו לאורך הספר להקות נביאים (עיין שמו"א, ט', ט; י', ה-יד; י"ט, כ-כד; כ"ח, ו-טו).

מעמדם של הנביאים בספר רם מאוד, ודאי ביחס לספר שופטים, אך גם ביחס לספר מלכים. ותפקידם כמנהיגים [עלי ושמואל כל ימיהם; שאול בתחילת מלכותו וכסופה (פ"י ופי"ט); אף דוד (לפחות לפי האברכנאל, עיין – שמו"ב, כ"ג, ב); וכמושחי מנהיגים ומדיחיהם (איש הא-לוהים בנבואתו לבית עלי בשמו"א, פ"ב; שמואל מושח את שאול ומדיחו ממלכותו; שמואל מושח את דוד ונתן מורידו אחרי מרד אבשלום). ומעורבותם בענייני ההנהגה היותר רמים, אינה ניתנת לערעור.

בספר מלכים מצטמצמים תפקידם ומעמדם במידה רבה. פרט לנתן בתחילת הספר אין לנביאים מעמד בבחירת המלך. ואף שהיו מאבקים אף בממלכת יהודה בשאלת מינוי מלך, לא מצאנו נביאים מעורבים בכך (עיין למשל – יהורם בן יהושפט, אחזיהו ויהויקים בני יאשיהו, ועוד; גם ניסיונם להתערב בשיקולים מדיניים וצבאיים נכשל ברוב המקרים, פעם אחר פעם – עיין פרשת חנני הרואה ואסא, איש הא-לוהים ואמציה, ועוד). על פי דברינו אלה יש להעיר, שבממלכת ישראל עסקו נביאים בהדחת מלכים, אך מצבה של ממלכת ישראל מקביל דווקא לתיאורנו את הממלכה המאוחדת בספר שמואל ללא מקדש וללא מלכותא דארעא יציבה, אך לא נאריך בכך במסגרת זו.

מיוחד אפוא ספר שמואל אף במעמדו הנבואי. בתקופת ביניים, תקופה של סערה, טלטלות וחוסר ודאות, דבר ה' המתערב ומנחה בכל עת ובכל שעה – חיוני ביותר, ואף כאן – ההשוואה למצבם של בני ישראל במדבר מוכיחה זאת.

סיכום

1. בעבודה זו ניסינו להצדיק את ייחודו של ספר שמואל כספר עצמאי, למרות שמכמה נקודות מבט חיצוניות יש להטמיע בספרי שופטים ומלכים.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

2. ניסינו להוכיח, שהגורם לייחוד ספרים במקרא קשור להיותם פרק עצמאי בתולדות השראת השכינה בעם ישראל. וכן הוא בספר שמואל (בין שופטים למלכים) – היתר במות שבין משכן למקדש, אדון הבית כאורח במלון.
3. וכאן ניסינו להוכיח את הזיקה שבין מאפייני הספרים – שופטים, שמואל ומלכים, ואת נביעתם של מאפיינים אלו ממקור אחד. על פי הסדר כדלהלן:

העניין	שופטים	שמואל	מלכים
1. השראת שכינה	משכן	במות (ארון נפרד ממזבח)	מקדש
2. מלכותא דארעא	שופטים – ללא ירושה	שופטים ומלכים כששאלת הירושה עולה אצלם, והתשובה ניתנת בשלב מאוחר בלבד	ירושה ברורה
3. אחיזת עם ישראל בארץ ישראל	שולטים ברוב חלקי הארץ אך ישנן מובלעות כנעניות	כל אחיזת עם ישראל בארץ ישראל עומדת בסימן שאלה	עם ישראל יושב כעם יחיד בארצו עד לחורבנה
4. האויבים	בעיקר חיצוניים (ביחס ליוצאים מן הכלל – הכנענים והפלישתים – דנו במסגרת עבודה זו)	בעיקר פלישתים מתוך ארץ ישראל	בעיקר חיצוניים
5. תפקיד הנבואה	מצומצם מאד	נרחב ביותר	מצומצם יותר מאשר בספר שמואל

4. כמו כן עמדנו על ההבדלים שבין ארבעת המנהיגים שבספר שמואל מבחינת שאיפתם ויוזמתם לייסד שושלת, ומבחינת ריכוז סמכויות ההנהגה הרוחנית והמעשית בידם, ועל ההיגיון ההדרגתי שבהופעתם בסדר זה דווקא.